

АБУ НАСР ФОРОБИЙ
(873-950)

Арис дарёсининг Сирдарёга куйилиш жойида Ўтрор кишлогида тугилган. Форобда ўкиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самаркандда тахсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Богдодда фозиллар билан учрашган, Дамашкда вафот этган.

Форобий ўз даврининг мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортик илмий рисолалар яратган. "Ихсо ал-улум ва-т-таъриф" ("Илмлар санъати ва таърифлари") номли рисоласида ўттиздан ортик фан соҳасининг таснифи берилган. Тадкикотчилар Форобий шугулланган фан тизимлари фалсафанинг умумий масалалари, инсон билиш фаолиятининг фалсафа ва аник фанларга муносабати, материянинг микдори ва хажми, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб)каби йўналишларини аниклаганлар.

Форобийнинг филологик тадкикотлари "Каламу-ш-шеър ва-л-кавофи" ("Шеър ва кофиялари хакида сўз"), "Китобу-л-хитоба" ("Риторика хакида китоб"), "Китобу-л-лугат" ("Лугатлар хакида китоб"), "Китобун фи-с-саноъату-л-китоби" ("Хаттотлик хакида китоб") ва бошқалардан иборат. Булардан ташқари санъат соҳасида "Мусика китоби", "Мусика хакида сўз", "Катта мусика китоби", "Ритмлар хакида китоб", "Ритмлар таснифи хакида китоб" асарлари ҳам маълум.

Абу Наср Форобий Афлотун ва Арасту асарларининг шархловчиси сифатида ҳам машхурдир. Айникса, Арастунинг ўндан ортик илмий асарларига шархлар ёзгани маълум. Мана шундай шархлар орасида Арастунинг "Фи синоъати-ш-шеър" ("Поэтика") асарига ёзилган шархи нафакат юнон олимининг поэтикага доир таълимотини тушунтиришда, балки санъат ва адабиёт хусусидаги назарий билимлар соҳасида ҳам олдинга ташланган кадамдир.

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ КОНУНЛАРИ □ ХАКИДА»

Бу ерда (келтираётган) мулоҳазалардан мақсадимиз хақим Арастунинг "Фи синоъати-ш-шеър" ("Шеър санъати") асарида¹ айтган фикр-мулоҳазаларни исботлаб кўрсатишдан, унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу орқали шеърини санъат билан ишқибозларнинг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, Хақим Арасту ўзининг шеър санъати у ёқда турсин хатто муголата (софистика)² хақидаги мулоҳазаларини ҳам муқаммал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини ипидан-игнасиғача муфассал қилиб, тартиби билан битмокчи ҳам эмасмиз. Чунки "Софистика санъати"³ асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳоли чинақамига ифодалаб бериши учун ўзидан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган

тартибга туширадиган холда улар асосида янгиларини пайдо киладиган бирор усул ва конун-коидалар топа олмаганига йўйган.

Хаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва дахоси билан тугатиб кўйишга жазм кила олмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган конун-коидалар, мисол ва мулохазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди. Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз-сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан холи эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулохазани ё англатади, ё англатмайди. Мулохазани англатадиганларининг катъий жазмлилиги ва жазмсизи бўлади. Катъийлари ё тўғри, ё ёлгон бўлади.

Ёлгонларидан баъзилари эшитувчилар зехнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳоланки, бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши-акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса таклидлар⁴ - шеърини мулохазалар саналади. Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг мукамал бўлади, бошқалари нуксонли эканини аниқлаш шоирлар, турли-туман тил ва лугатлардаги шеърини ўрганаётган маърифат ахлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс таклид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади.

Софистнинг⁵ максоди билан таклидчининг⁶ максоди бир-биридан фарқ қилади.

Софист эшитувчини галатга ундаб, хакикатга тўғри келмайдиган нуксонли нарсаларни кўз олдига келтириб кўяди. Хатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Таклидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб киргоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг хисларини қалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлик жисмга қараган кишининг холи худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулохазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи қалом, бу шулардан иборат: мулохаза ё катъий, ё катъий эмасликдан холи бўлмайди. Бордию, агар у киёсий бўлса, у холда билкувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфеъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у холда ё истикро (индуктив)⁷ бўлади, ё бўлмаса мулохаза тамсили (аналогия)⁸ бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърини мулохаза тамсил аналогияга киради.

Киёслар ҳам, умуман олганда, мулохазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин.

Айтишларича, мулохазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлгон меъёрида баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулохаза, ҳар сўз, бурҳоний-исботли⁹ деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у холда жадалли - диалектик¹⁰ бўлади. Борди-ю рост ва ёлгон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у холда хитобий - риторик¹¹ бўлади. Рост бутунлай қамайиб бораверса, у холда суфастой - софистик бўлади, бутунлай ёлгон бўлса, у холда уни ҳеч шубҳасиз, шеърини¹² деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишича, шеърини мулохаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у сулужисмус-силлогизмга¹³ ёки унга қарам бўлган навларнинг бирига бориб такалади, яъни "қарам бўлган навлар" дейишимдан

кўзланган максадим истикро-индукция, мисол-аналогия, фаросат-интуиция¹⁴ ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиги кувватида ўша киёс - силлогизмнинг куч-кувати бўлади...

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан тугма кобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбих ва тамсилга лаёкатли яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навъининг кўп турида¹⁵, ё бир турида ижод қилишга лаёкатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар тугма кобилиятларининг яхшилиги билангина каноат хосил қилдилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган хозирликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис-мулохазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда тургунлик бўлмайди. Кимки, ундай одамнинг шеърини кўриб, у кобилиятли одам экан деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атрофида шоирларга хос бўлган турк - кўриниш мавжудлигидангина шундай мулохазаса келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишди, хатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу конун - қоидалар ундан қочиб қутулмайди. Улар шеърини санъатида қўлланиладиган ташбих ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам кобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар. Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига тақлид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли-ижодини ёқлайдилар. Бу турдагиларнинг ўзларида тугма шеърини табиат бўлмагани холда, шеърини санъат конун-қоидаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбих-ўхшатиш ва тамсил қилдилар кетидан борадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги¹⁶ худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганмиз уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан холи бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган максадим шуки, бир шоир, кўпинча, мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан хажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърини навъларининг маълум бир навъида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда, танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри қолади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турида нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурий ё ички, ё ташқи сабаблар билан боғлиқ бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси тугма шоир бўлгани саналади.

Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳоли камолотга етишгани ва етишмагани жихатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоё жихатидан, ё бўлмаса, мавзу жихатидан шундай бўлади. Аммо гоё жихатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан рухий (нафсоний) қайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё рухий қайфиятлар устун қолади, ё бўлмаса, баъзан ўзи унга муҳтожлигидан тушқунликка учраб, пасайиб қолади. Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу масаланинг ипидан-игнасиғача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва рухий қайфиятлар тавсифлари ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири хақида битилган китобларда керагича баён қилинган. Аммо мавзу жихатидан олган тақдиримизда, кўпинча, бири иккинчисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги

мавжуд бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг якинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук эмаслиги хакидаги мулохаза ўша ўхшатишнинг хакикатга якин ё узоклигига боғлиқ бўлади. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юкори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, хатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг келадиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри билан у мулохазакор шоир деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбих даражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жихатдан караганимизда, ўхшатишнинг якин ва муносиб бўлмоғи мавзуига ҳам боғлиқ; ё бўлмаса, шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Хатто шу уста шоир бир-биридан узок бўлган икки нарсани, мулохазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан, шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж17 ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ни ўртасида якин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, хатто сомиъ-эшитувчи, муншид-ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узок бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огохлантормокчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга кофиядош қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб хузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи расом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатидаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарса-бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасавури ва сезгиларида бир мақсадга - тақлид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганувчилар фойдаланадиган умумий конун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу конунларнинг кўпини (илмий нуктаи назардан) текшириб чиқиб, мулохазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш беришдек нарса инсонни санъатнинг бир навъида бир томонлама мулохаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навълар ва қарашлардан юз ўгиришга олиб келиши мумкин.